

Excellentie en gelijkheid gaan hand in hand

Herman van de Werfhorst

In de Nederlandse samenleving woedt regelmatig de discussie over gelijkheid. In dit debat is men doorgaans nogal vaag over wat men onder gelijkheid verstaat, en welke vorm van gelijkheid wel, en welke niet beschermd moet worden. Desondanks besloten politieke partijen de afgelopen jaren, vooral die in het midden van het politieke spectrum, om de deken van gelijkheid naast zich neer te leggen, ten faveure van 'participatie', 'meedoen', of meer van dat soort hippe termen uit het sociale kapitaal-vocabulaire. Hiermee lijkt ongelijkheid niet langer een thema waarmee politieke partijen zich onderscheiden, en verdwijnt het daarom van het politieke toneel. Sterker nog, ongelijkheid lijkt wel een besmet woord in de hedendaagse politieke discussie, waarmee men alle diversiteit van de mensheid zou willen ondergraven. Gelijkheid zou niet te rijmen zijn met het belonen van prestatie en uitmuntendheid, deugden waar we juist meer aandacht aan moeten geven.

Deze verwerping van gelijkheid heeft echter betrekking op gelijkheid van uitkomsten, waar het ideaal van volledige gelijkheid nauwelijks bestaat. Belangrijker, en breder gedragen, is gelijkheid van kansen, waar het er niet primair om gaat of bereikte posities van elkaar verschillen, maar vooral om de vraag of achtergrondkenmerken bepalend zijn voor iemands positie in de verdeling van sociale posities (zoals in het onderwijs of op de arbeidsmarkt).

In dit essay zal ik betogen dat er ten aanzien van deze op het eerste gezicht breed gedragen doelstelling van kansengelijkheid grote verschillen kunnen bestaan over de rol van de overheid, het bedrijfsleven, en burgers. Maar hoe deze bestreden worden, en hoe gelijkheid valt te combineren met het streven naar excellentie, daarover zijn diverse stellingnames te betrekken, waarover zou de politieke discussie moeten gaan. Ik concludeer dat een betere waarborg van (de juiste vorm van) gelijkheid juist noodzakelijk is om excellentie te genereren.

Primaire en secundaire effecten

Wanneer men spreekt over kansengelijkheid heeft men het doorgaans over de kwestie dat bereikt scholingsniveau (dus: de positie in de opleidingsverdeling)

bepaald wordt door meritocratische factoren, zoals inzet en intelligentie. Het is in veler ogen rechtvaardig dat slimmere kinderen en kinderen die hard werken verder komen in het onderwijs, en uiteindelijk in de sociale stratificatie. Maar welke factoren mogen hiervoor belangrijk zijn, in morele zin? En waarom? Waarom vinden we met zijn allen dat intelligentie en inzet beloond mogen worden, en opleidingsniveau van de ouders niet? Een eerste antwoord zou kunnen luiden dat alleen productieve kenmerken een rol mogen spelen in de verdeling van opleidingskansen en (daardoor) beroepspositie. Intelligentie en inzet zijn beide factoren die sterk gerelateerd zijn aan de 'productie' van kennis en vaardigheden waaraan we schoolprestaties afmeten. Maar ook een hoge opleiding van de ouders kan een efficiënte productie van kennis en vaardigheden tot stand brengen, getuige de grotere aansluiting van de cultuur van hoogopgeleide milieus bij de schoolcultuur. Ook voor wat betreft de arbeidspositie die men inneemt zullen we niet alle productieve eigenschappen als meritocratisch bestempelen. Stel dat een winkelier liever vrouwen in dienst heeft dan mannen, omdat vrouwen betere verkopers zijn. Geslacht vormt hiermee een productieve eigenschap, maar deze geslachtsongelijkheid valt moeilijk meritocratisch te noemen. Ook sociale vaardigheden en goede manieren, zaken die men deels van huis uit meekrijgt, zijn productieve eigenschappen in veel hedendaagse beroepen. Zijn dit meritocratische factoren, ook als ze in het milieu van herkomst zijn verworven? Het lijkt erop dat het argument van productieve factoren onhoudbaar is.

Een tweede antwoord op de vraag welke kenmerken een rol mogen spelen in de positie die men inneemt in de opleidingsverdeling stelt dat het alleen factoren zijn waarvoor leerlingen zelf verantwoordelijk zijn. We zouden volgens deze zienswijze de eigenschappen die men bij toeval heeft gekregen niet moeten belonen. Dit betekent dat ouderlijk milieu, zelfs al zou het enige productiviteit indiceren, geen invloed mogen hebben op wat men bereikt in het leven. Hoe staat het met de verantwoordelijkheid voor de verwerving van meritocratische factoren? Wat betreft de factor inzet zou het wellicht nog vol te houden zijn dat men daar zelf voor verantwoordelijk is - al is dit ook nog maar zeer de vraag - maar van intelligentie kunnen we moeilijk volhouden dat dit via eigen prestatie wordt ontwikkeld. Diverse cognitief-psychologische onderzoeken tonen aan dat ongeveer de helft van intelligentie genetisch is - een bevinding die overigens wel wordt betwist. Maar ongeacht de grootte van de genetische component is het duidelijk dat deze onmogelijk het gevolg kan zijn van eigen prestaties, en op het resterende deel - evenals op inzet en motivatie - zijn allerlei factoren van invloed die ook buiten de controle van het individuele kind liggen. Sociaal milieu bijvoorbeeld. Ook de stellingname dat alleen factoren waar men zelf verantwoordelijk voor is relevant

mogen zijn is dus onhoudbaar.

Als deze twee argumenten, productieve eigenschappen of verworven eigenschappen, onhoudbaar zijn in de bepaling van wat meritocratische factoren zijn, hoe kunnen we dan gelijkheid van kansen bevorderen? In plaats van het hanteren van een moeilijk te definiëren concept als merites, is het beter inzicht te krijgen in de factoren die verklaren hoeveel scholing kinderen van verschillende sociale milieus en etnische groeperingen uiteindelijk bereiken, en welke beleidsmaatregelen nodig zijn om de invloed van deze factoren te verminderen. In deze verklaring spelen zowel primaire als secundaire effecten een rol. Primaire effecten van sociaal milieu en etniciteit betreffen de verschillen in bereikt niveau die het gevolg zijn van verschillen tussen groepen in de leerprestaties gedurende de onderwijsloopbaan, zoals verschillende citoscores en andere toetsresultaten. Kinderen uit hogere milieus behalen gemiddeld hogere scholingsniveaus deels omdat ze beter presteren in het schoolsysteem. Secundaire effecten betreffen echter factoren die van invloed zijn op onderwijsbeslissingen onafhankelijk van primaire effecten, zoals motivatie en ambities. Het feit dat kinderen uit lagere milieus relatief vaak in lagere schooltypen zijn te vinden, zelfs onder degenen die dezelfde toetsresultaten aan de dag leggen als kinderen uit hogere milieus, impliceert dat schoolprestaties niet een afdoende verklaring vormen voor verschillen in schooluitkomsten. De factoren die hiervoor verantwoordelijk zijn vallen deels binnen gangbare definities van merites, zoals motivatie en inzet, maar deels ook niet. Maar dat is, wanneer we ons richten op primaire en secundaire effecten in plaats van op definities van merites, minder van belang.

Beleid ten aanzien van kansengelijkheid zou zich specifiek moeten richten op de factoren ter verklaring van primaire en secundaire effecten, voor zover dit zaken zijn waar de overheid wat aan zou kunnen doen. Dit betekent overigens dat het belangrijk is om kinderen te onderwerpen aan gestandaardiseerde toetsen (zoals de citotoets) al was het alleen maar om inzicht te krijgen in ongelijkheid in leerprestaties en in schoolkeuzes gegeven die leerprestaties.

Kansengelijkheid in de levensloop

In tegenstelling tot gelijkheid van uitkomsten is kansengelijkheid een breed gedragen concept van sociale rechtvaardigheid. Maar als we wat dieper in de concepties van gelijke kansen duiken wordt het pas interessant. Verschillende stellingnames dienen zich aan met betrekking tot de levensfase waarin kansen zo gelijk mogelijk verdeeld zouden moeten zijn. Alvorens gelijke kansenbeleid zich kan richten op het reduceren van primaire en secundaire effecten van sociaal milieu en

etniciteit, is het noodzakelijk om duidelijk te krijgen binnen welke levensfase de overheid de verantwoordelijkheid heeft om deze effecten te minimaliseren.

Gelijke kansenbeleid gaat in essentie over het egaal maken van het speelveld. Op het speelveld vindt een competitie plaats waarin sommigen verliezen en anderen winnen. Voor een eerlijk verloop van de wedstrijd is het belangrijk dat het veld horizontaal vlak is, en niet een voordelige en onvoordelige zijde heeft. Hoe lang heeft de overheid de verantwoordelijkheid om het speelveld zo egaal mogelijk te maken? Wanneer begint deze verantwoordelijkheid, bij geboorte? Of na het begin van de leerplichtige leeftijd? En hoe lang gaat ze door, tot het einde van de leerplichtige leeftijd, tot het bereiken van de volwassen leeftijd, of nog daarna met inbegrip van het hoger onderwijs? En welke beleidsmaatregelen zijn gewenst om het speelveld egaal te maken? Dit zijn de essentiële vragen waar de politieke discussie over gelijkheid over zou moeten gaan, in plaats van het verwerpen van een gelijkheidsdenken dat zich richt op gelijke posities.

Laten we bij het begin beginnen. ***Vanaf wanneer*** zou de overheidsbemoeienis met de reductie van ongelijkheid moeten beginnen? Vanaf de geboorte of later? Een gezichtspunt is dat opvoeden een gezamenlijke taak van de ouders en de gemeenschap (en dus ook de overheid) is. Opvoeden gaat over het zelfstandig leren leven, en het bijbrengen van bepaalde gedragsregels, waarden en deugden. De aansluiting met de maatschappij is hier geen loze kreet; het zelfstandig leren leven heeft betrekking op het leven in een bepaalde maatschappij. De gedragsregels (normen) komen evenmin uit het luchtledige, en vinden hun oorsprong in de bredere sociale structuur waar gezinnen deel van uitmaken. Iemand die stelt dat gezinnen volledig vrij zijn in de normen en waarden die zij hun kinderen willen meegeven heeft gelijk, maar ontkent tegelijkertijd dat deze normen en waarden gedrag sturen dat goedkeuring krijgt van meer mensen dan gezinsleden alleen. Zeer zeker geldt dat bijvoorbeeld voor normen die juridisch kunnen worden afgedwongen (wetten), maar tevens voor informele normen, waarden en deugden. En doorgaans worden de normen, waarden en deugden die men aan kinderen wil meegeven veel breder gedragen dan alleen door mensen van de eigen sociale of etnische groepering. Vanuit dit gezichtspunt van gezamenlijke verantwoordelijkheid van ouders en de bredere gemeenschap heeft de overheid (via het onderwijs) al vanaf de geboorte verantwoordelijkheid om kansengelijkheid te bevorderen. Immers, welke rechtvaardiging is er anders om te wachten met het sturen van kansengelijkheid tot het begin van de leerplicht? We weten dat taal- en rekenvaardigheden bij het begin van de basisschool al sterk samenhangen met sociaal milieu, en dat kinderen van etnische minderheidsgroeperingen al bij het

begin van de basisschool een taalachterstand hebben opgelopen die zij nooit meer inhalen. Deze ongelijkheid valt te repareren door al voorafgaand aan de basisschool de aandacht te richten op taalontwikkeling en andere mogelijkheden om het speelveld gelijk te maken. Anderzijds, als deze gezamenlijke verantwoordelijkheid voor opvoeding niet wordt gedragen, dan vervalt de hele noodzaak tot leerplicht zodat de hele opvoeding in handen gegeven kan worden van de ouders.

Vervolgens is de vraag **tot wanneer** de samenleving de verantwoordelijkheid heeft om gelijke kansen te bewaken. Een eerste antwoord hierop is dat de samenleving deze taak heeft tot het eerste moment van selectie in het onderwijssysteem. Zolang we zorgen dat iedereen dezelfde kansen krijgt om zich voor te bereiden op deze eerste selectie, en zolang de selectie op meritocratische gronden gestalte krijgt (bijvoorbeeld: op basis van objectieve leerprestaties, en niet primair de keuze van de ouders) is de ongelijke positie die leerlingen innemen na deze eerste selectie volgens deze visie rechtvaardig. Deze visie is echter problematisch omdat we kinderen niet volledig verantwoordelijk kunnen houden voor hun keuzes. Los van het feit dat er secundaire effecten zijn van sociaal milieu op onderwijskeuzes van kinderen, waar ouderlijk milieu invloed heeft op schoolkeuze onafhankelijk van objectieve leerprestaties, heeft de overheid de verantwoordelijkheid om kinderen de mogelijkheid te geven om na deze eerste selectie hun eerder gemaakte keuzes ongedaan te maken.

Het tweede antwoord op de vraag tot welke leeftijd gelijke kansen moeten worden bevorderd is daarom: tot aan het einde van de leerplichtige leeftijd (wat tegenwoordig ongeveer overeenkomt met de overgang tot volwassenheid). Deze leerplichtige leeftijd heeft van oudsher immers niet alleen het doel om een minimale productie van kennis tot stand te brengen, maar vooral ook om kinderen uit lagere milieus een minimale hoeveelheid scholing mee te geven. Een eerste manier om hier kansengelijkheid te bereiken is door een meer continu proces van evaluatie in te voeren of leerlingen wel op het juiste schooltype zitten. Niet alleen dienen omwegen in het onderwijssysteem aangemoedigd te worden (zoals via het vmbo naar de havo) maar ook zouden leerlingen in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs in dezelfde schoolgebouwen moeten zitten om een overstap naar een ander schooltype te vergemakkelijken. Een tweede manier is om gedurende de leerplichtige leeftijd gelijkheid van schoolprestaties na te streven. Deze vorm van gelijkheid, ook al is het een gelijkheid van positie, heeft namelijk een positieve invloed op gelijke kansen in het hoger onderwijs. Maar gelijke posities zijn ook nadelig wanneer het betekent dat de goed presterende leerlingen worden

belemmerd. Daarom zou een mijns inziens ideale verdeling van leerprestaties zijn om een geringe spreiding aan de onderkant van de verdeling te combineren met een grote spreiding aan de bovenkant van de verdeling. Wat betreft de onderkant doet Nederland het in internationaal opzicht goed, al is de spreiding aan de bovenkant ook laag, in plaats van hoog.

Een derde antwoord op de vraag tot wanneer de overheid gelijke kansen dient te bewaken is dat het ook de fase van het tertiair onderwijs omvat. Niet alleen dient de overheid gelijke kansen te bevorderen in het secundair onderwijs, maar dient zij tevens te waarborgen dat iedereen gelijke kansen heeft om diploma's in het hoger onderwijs te verwerven. Terugkomend op het onderscheid in primaire en secundaire effecten van sociaal milieu op bereikt scholingsniveau, is het niet voldoende om leerprestaties zo gelijk mogelijk te maken (althans aan de onderkant van de verdeling), maar heeft de overheid ook de taak om secundaire effecten van sociaal milieu op schoolkeuzes te minimaliseren. Een onderbelicht kanaal waarlangs dit kan is door beleid te richten op informatievoorziening aan studiekeuzers. Hiermee is overigens niet gezegd dat we de illusie moeten hebben dat alle niet-prestatiegebonden factoren die schoolkeuzes bepalen moeten elimineren - dat zou vereisen dat we de autonomie van gezinnen met voeten zouden treden, die elk op hun manier ambitieniveaus en motivaties kunnen beïnvloeden. Wel zou het zo goed mogelijk zorgen voor een situatie waarin iedereen een zo gelijk mogelijke kans heeft om arbeidsmarkt-relevante eigenschappen (zoals diploma's) te verwerven. Maar naast informatievoorziening is het ook van belang dat selectie in het hoger onderwijs geschiedt op basis van relevante kenmerken. Collegegelddifferentiatie zou dan gelijke kansen belemmeren, tenminste als kinderen uit lagere milieus een lagere leenbereidheid ten toon spreiden. Anderzijds kan informatievoorziening ook deze sociale verschillen in leenbereidheid verminderen, zodat collegegelddifferentiatie weer wel mogelijk wordt.

Size/slice of the pie

Ten aanzien van de levensfase waarin de samenleving, of meer specifiek de overheid, de verantwoordelijkheid heeft tot het beschermen en bevorderen van gelijke kansen, bestaan duidelijke politieke verschillen. Immers, in het linker deel van het politieke spectrum vertrouwt men er doorgaans niet op dat vroege selectie in het onderwijs bijdraagt tot een grotere efficiëntie in de productie van kennis. En zelfs al zou een grotere efficiëntie (dat wil zeggen: een hoger gemiddelde leerprestatie) gerealiseerd kunnen worden via vroege selectie, betekent dat niet automatisch een rechtvaardige situatie. Utilitaristen streven naar het maximaal te realiseren welzijn als rechtvaardiging van sociale verdelingen, waarbij men dus de

aandacht legt op de grootte van de koek (de 'size of the pie'). Immers, als de koek groter wordt is iedereen beter af, zelfs als het individuele relatieve aandeel afneemt. Sociaal-democraten, daarentegen, kijken liever naar de 'slice of the pie', de manier waarop de koek wordt verdeeld. In een notendop het verschil tussen de liberalen en de sociaal-democraten.

In dit opzicht is het goed om de verschillende opties eens helder op tafel te leggen met een voorbeeld aan de hand van bestaande OECD-cijfers: 1. Kinderen van etnische minderheden hebben gemiddeld slechtere leerprestaties dan kinderen van in Nederland geboren ouders, terwijl deze ongelijkheid in ons omringende landen minder duidelijk is. 2. Etnische minderheden doen het in Nederland beter dan etnische minderheden in diezelfde omringende landen. Hoe kan dat? Omdat kinderen in het Nederlandse onderwijssysteem het gemiddeld beter doen dan in andere landen, is het mogelijk dat etniciteit een grotere invloed heeft op schoolprestaties in Nederland, terwijl alle groepen het hier relatief goed doen in vergelijking met andere landen. Is het voordeel van de tweede bevinding zo groot dat we ongelijkheid in bevinding 1 op de koop toe nemen? Of zouden we ons meer zorgen moeten maken over ongelijkheden tussen groepen in een land dan over het gemiddelde prestatieniveau? Of slaan we twee vliegen in een klap als we door een verbeterde kansengelijkheid de gemiddelde leerprestaties zelfs nog kunnen verbeteren?

Mijn opvatting is dat een ruime definitie van de levensfase waarin de overheid gelijke kansen dient te bewaken en bevorderen **noodzakelijk** is om tot excellentie te komen. In andere woorden, excellentie en uitmuntendheid worden **bevorderd**, in plaats van afgeremd, door gelijke kansenbeleid. Immers, secundaire effecten kunnen worden verminderd door motivaties aan te wakkeren onder kinderen uit lagere milieus, of door betere en gelijkere informatievoorziening over de na- en (met name) voordelen van (hogere) onderwijskeuzes op de arbeidsmarkt, ten aanzien van gezondheid, en algemeen welzijn. Dit kan alleen maar leiden tot een grotere aandacht voor leerprestaties, goed je best doen, en boven het maaiveld uitsteken. De zo verfoeide 'zesjescultuur' onder studenten zal minder voeten aan de grond krijgen wanneer er een open, en voor iedereen toegankelijke, cultuur ontstaat waarin de bijdragen van goede scholing aan de kwaliteit van het individuele leven centraal staan, evenals het belang van prestaties om het onderscheid te maken op een arbeidsmarkt waar wel erg veel andere hoog opgeleide baanzoekers te vinden zijn. Wanneer de huidige tendens ten aanzien van selectieve honoursprogramma's, research masters, en university colleges zich doorzet, zullen ook werkgevers daarom in toenemende mate op deze aanvullende kwalificaties selecteren.

En onder voorwaarde dat sociale verschillen in leenbereidheid kunnen worden verminderd met goede informatievoorziening - iets dat we goed zouden moeten onderzoeken - zou kansgelijkheid zelfs hand in hand kunnen gaan met het differentiëren van collegegelden. En dat wakkert de norm tot excellentie weer aan, want in dure opleidingen zullen studenten vermoedelijk harder werken dan in goedkope opleidingen. Hiermee ontstaat er op den duur minder ruimte voor studenten die eigenlijk niet op de universiteit thuis horen. Want in de huidige massificatie van het hoger onderwijs zijn er misschien minder 'verborgen merites' dan vroeger (getalenteerde kinderen uit lagere milieus die niet naar het hoger onderwijs doorstromen), maar wellicht meer 'verborgen merite-lozen' uit hogere milieus die weliswaar een universitaire bul behalen maar zonder dat ze daar eigenlijk voldoende talent, inzet en motivatie voor hebben. Excellentie en gelijkheid gaan dus hand in hand.

Herman van de Werfhorst is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam (h.g.vandewerfhorst@uva.nl) Op 10 oktober hield hij aan deze universiteit zijn oratie Leren of ontberen? Over onderwijsinstituten en ongelijkheid.